

Ключевые слова: осуществление прав на землю, право собственности на землю, посессионное право, права на землю.

Summary

Fedchyshyn D. The development of legal regulation of the exercising of land rights in Ukraine until the beginning of the XX century.

The article is devoted to the consideration of the historical development of the legal regulation of the exercising of land rights in the territory of today's Ukraine in the period before the beginning of the twentieth century. Attention is paid to the consideration of the legal regulation of the exercise of land rights in the Hetmanate period. The legislation regulating these relations in the tsarist period was studied. The influence of the Stolypin reform on the legal regulation of the exercising of land rights is analyzed.

Key words: exercising of land rights, land ownership, possession right, land rights.

УДК 342.731+342.28 (438+474+476)"15"

Ю.В. ЦВЕТКОВА

Юліанна Володимирівна Цветкова, кандидат юридичних наук, доцент, доцент юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СВОБОДИ ВІРОСПОВІДАННЯ ЯК ЧИННИК УТВОРЕННЯ І РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Утворення І Речі Посполитої (далі – РП), однієї з найбільших федеративних держав Європи XVI–XVIII ст. було дуже складним процесом. У своєму складі ця держава об'єднала великі території, заселені представниками різних народів, культур, правових систем та соціально-економічних моделей організації суспільства. Одним із найскладніших чинників, що змушував шукати компроміси як при утворенні РП, так і при її подальшому існуванні була мультирелігійність із чітко визначеним територіальним чинником концентрації вірян різних християнських конфесій. Аспекти цього компромісу, які можна спостерігати при аналізі договорів та правових джерел, що включали до складу РП різних федеративних суб'єктів, дають можливість не тільки побачити процес розбудови держави складного територіального устрою на межі Середньовіччя та модерного періоду, а й сприйняти їх як досвід у державотворенні сучасного мультирелігійного суспільства західної традиції права.

Правовим актам, що регулювали утворення Речі Посполитої, присвячено достатньо наукових розробок вітчизняної та закордонної науки, зокрема цього питання торкаються Ю. Бардах, В. Беднов, Д. Бесуднов, Й. Дзегелевський, Г. Кретинін, І. Лаппо, Т. Нарбут, Н. Новаковська, С. Петренко, О. Халецький та інші. Однак, на нашу думку, спостерігається брак єдиної цілісної роботи, яка б продемонструвала спільні тенденції в усіх основних державотворчих федеративних актах щодо врегулювання релігійного питання в різних суб'єктах федерації.

Традиційно моментом утворення І Речі Посполитої вважається Акт Люблінської унії 1 липня 1569 року. Однак насправді цей акт підбив підсумок тривалих переговорів про об'єднання в одну державу двох найвідоміших суб'єктів: Королівства Польського та Великого Князівства Литовського (далі – ВКЛ). Процеси утворення РП як єдиної мультикультурної, мультинаціональної та мультирелігійної держави, на нашу думку, слід починати раніше, із підписання договорів із Тевтонським орденом, трансформованим у Герцогство Пруссія та Лівонським орденом, що перетворився на герцогства Курляндія та Семигалія.

Першою сходинкою до включення тевтонських земель до майбутньої федерації було підписання у 1525 р. Краківського трактату, за яким grosмейстер ордену Альбрехт Бранденбурзький визнав себе васалом Сигізмунда I, секуляризував свої землі та перейменував їх у Герцогство Пруссія. Крім численних привілеїв, як-то право на окрему судову юрисдикцію (п. 16–20), власні податкові та митні юрисдикції (п. 24), в окремому п. 13 зазначається, що хоча керівництво герцогством затверджує король, кандидатами на державні посади можуть бути тільки німецькомовні особи, які постійно і тривалий час проживають у герцогстві¹. Як ми бачимо, прямо питання свободи віросповідання в умовах трактату не порушується. Однак за два роки до його підписання, у 1523 р., на райхстазі у Нюрнберзі Альбрехт відкрито висловив підтримку вченню Лютера², а Сигізмунд I у той же час категорично виступив проти

поширення протестантизму у РП та видав едикт, який під загрозою смертної кари забороняв поширювати лютеранство³. Значна частина дослідників вважають, що цей едикт був нетиповим для політики Сигізмунда I та був прийнятий під тиском італійсько-католицького лобі в Польщі і повною мірою ніколи не застосовувався⁴. Але передуючи Краківському трактату, цей вже промудрований едикт унеможлилював написання у тексті трактату норму про свободу протестантизму в Пруссії, що відповідало б релігійним переконанням Альбрехта. Разом із тим факти та конкретні дії герцога Альбрехта свідчать про те, що відповідна домовленість була досягнута: він відкрито переходить у протестантизм, лютеранство приймають обидва єпископи Пруссії, відкриваються друкарні протестантської літератури та університет⁵. Де-факто, Пруссія стає першим в Європі державно-територіальним утворенням із лютеранством як державною релігією, що суперечить актам Сигізмунда I. Уважно аналізуючи текст Краківського трактату та застосовуючи юридично-змістовне тлумачення, вирішення цієї правової колізії можна побачити в п. 12 «...Jego Królewska Mość winien zachować margrabiego Albrechta, jego dziedziców i wszystkich mieszkańców wyżej wymienionych ziem Prus przy wszystkich ich przywilejach, które nie sprzeciwiają się temu układowi i królewskiemu zwierzchnictwu...»⁶ – Його Королівська Величність повинен дотримуватися усіх привілеїв маркграфа Альбрехта, його дворянства та усіх мешканців вищеназваних земель Пруссії, що не суперечать устрою та верховенству корони (переклад авторський). З 1246 р. церковне облаштування Пруссії за буллою Інокентія IV поділялося на чотири єпископських діоцези, інвеститура яких належала магістру Тевтонського ордену⁷. Право герцогської інвеститури було підтверджено і Краківським трактатом (п. 6). Два з цих єпископств (Померанське та Замландське) відійшли до герцогства після секуляризації ордену, та таким чином за п. 12 їхня інвеститура опинилися в переліку привілеїв, гарантованих герцогу польським королем. Після переходу обох цих єпископів у лютеранство вони де-юре виходили з-під підпорядкування Папи та, автоматично, й польської католицької церкви, а свобода вибору віросповідання перетворювалася на герцогський територіальний привілей і відповідно підпадала під п. 12 Краківського трактату. Таким чином едикти Сигізмунда I, присвячені репресіям протестантів, на герцогство Пруссія не поширювалися.

Основні положення Краківського трактату продовжували чинність і після того, як герцог Альберт Фредерік Гогенцолерн підписав Акт Люблінської унії. Статус герцогства у складі РП відзначався величезними привілеями, фактично, це була одна із найбільш самостійних за усіма державними функціями частин РП. На території герцогства діяла власна правова система, т. зв. Кульмське право, власна податкова та митна юрисдикція, місцеві адміністративні посади надавалися виключно етнічним німцям лютеранського віросповідання, діловодство провадилося німецькою мовою.

Правові норми Краківського трактату, який не тільки гарантував Пруссії усі типові права суб'єкта федерації, та нехай приховано, але забезпечував її населенню свободу віросповідання, було типовим скоріше для федерації ВКЛ, адже саме завдяки подібним договорам і сформувалася його територія. Монорелігійне та радикально-католицьке Королівство Польщі при приєднанні протестантської Пруссії мало поступитися своїми базовими державно-правовими політичними та суспільними принципами державності, провести значні правосвідомісні зміни у вищих прошарках населення. Однак для того, щоб встановити сюзеренітет над Пруссією мирним шляхом та не викликати незадоволення тамтешнього населення, це було зроблено. Гарантування королем свободи віросповідання протестантській більшості Пруссії створило у складі Польщі анклав з іншою, порівняно з основною територією, легалізованою місцевою релігією та, на нашу думку, заклало практичні моделі вирішення територіально-релігійних проблем із майбутніми суб'єктами федерації. Саме завдяки правовим нормам Краківському трактату та їх подальшій практичній реалізації стало можливим підписання майбутнього Віленського договору *Pacta Subiectionis* та самої Люблінської унії.

Ще одним передуючим Люблінській унії територіальним надбанням майбутньої РП стало приєднання земель Лівонського ордену у вигляді герцогства Курляндії та Семігалії. У 1561 р. у Вільно був підписаний договір *Pacta Subiectionis*, який передбачав включення цих земель із збереженням їхньої власної правової системи та автономної від Польщі та ВКЛ системи управління, а згодом усі права нового територіального суб'єкту та його дворянства були доповнені Привілеєм Сигізмунда Августа. Так само як і Пруссія при підписанні Краківського трактату, Курляндія та Семігалія до 1561 р. були незалежною державою з лютеранством як релігією масового сповідання населення. Принципова різниця, яка чітко спостерігається у змісті умов *Pacta Subiectionis* порівняно з Краківським трактатом, була в тому, що королем Польщі тепер був Сигізмунд II Август, відомий своїми поміркованими поглядами на практично усі сфери політичного, соціального та економічного буття, у тому числі й на релігійне питання. Саме цим можна пояснити факт, що не зважаючи на те, що політичні обставини приєднання Курляндії та Семігалії були значно гіршими (герцогству загрозувало поглинання Московським царством та Швецією), умови *Pacta Subiectionis* були навіть кращими за умови приєднання Пруссії. Новий васал мав повну виключну юрисдикцію, на місцеві посади призначалися тільки особи місцевого походження, німці за національністю та мовою, місцевою релігією визнавався протестантизм Аугсбурзького сповідання (лютеранство), само герцогство передавалося в спадок династіям Кетлерів а потім Біронів за окремою, агнатсько-когнатською

системою спадкування, абсолютно не характерною для польського та литовського феодального права. Pacta Subiectionis гарантує мешканцям Лівонії «...вільне користування в своїх церквах релігій ... обрядами за аугсбурзьким віросповіданням та недоторкане управління усіма церковними справами...»; Привілей Сигізмунда Августа повторює: «... релігія залишається священною та недоторканою ... в аугсбурзькому віросповіданні, поки його виконують...» (п. 1), а існуючі церкви «підтримуються щедротами його величності» (п. 2)⁸. Отже, тут ми, на відміну від Краківського трактату, де свобода протестантського віросповідання прямим текстом не проголошувалася, спостерігаємо відкриті та напряду прописані гарантії власного релігійного вибору населення новоприєднаних територій.

Московія, інший претендент на Лівонські землі, на той момент була в значно кращому економічному, військовому та політичному становищі, але категорично наполягала на православному наверненні⁹. Забезпечення свободи віросповідання своїм суб'єктам дало можливість майбутній РП мирним шляхом збільшити свою територію, адже із тексту договорів приєднання Лівонії чітко зрозуміло, що свобода протестантського віросповідання була одним із вирішальних чинників, що підштовхнули Лівонію до прийнятого рішення. Величезне значення мав також уже наявний досвід лютеранської Пруссії, яка вільно користувалася свободами віросповідання та іншими привілеями після приєднання до Польщі. Герцог Альбрехт активно лобював приєднання Лівонії до майбутньої РП в численних зустрічах та листуваннях з верхівкою Лівонського суспільства¹⁰. По суті, верхівка Лівонії своїм вибором продемонструвала готовність відмовитися від економічних та військових перспектив перебування у складі потужної, але авторитарної держави східної традиції права на користь гарантованих прав і свобод слабшої за багатьма державно-престижними параметрами, але значно більш демократичної держави західної правової цивілізації.

Найбільш відомим актом, що завершив формування РП в єдину державу, став Акт Люблінської унії 1 липня 1569 року. Переговори про остаточне утворення федерації, як відомо, були дуже бурхливими та тривалими і одним із наріжних каменів майбутнього союзу було якраз релігійне питання¹¹. ВКЛ, населення якого до середини XVI ст. сповідувало протестантизм (здебільшого кальвіністського напрямку) та православ'я, прагнуло серед інших привілеїв захистити й свободу віросповідання, яка була практично абсолютною у ВКЛ і щодо якої на території Королівства Польського періодично виникали репресії (як це було щодо протестантів за часів правління Сигізмунда I та періодично щодо православних на українських та білоруських землях). Водночас потужне католицьке лобі у Сеймі, очолюване католицькими єпископами, жадало відстояти свої інтереси та максимально поширити свій вплив на землі Литви, Білорусі та України.

Аналіз правових норм Акта Люблінської унії щодо свободи віросповідання суб'єктів майбутньої федерації демонструє правотворчий крок, подібний до того, що вже був застосований у Краківському трактаті. Прямим текстом право на вибір та сповідання місцевої релігії, призначення посадовців із урахуванням релігійного місцевого фактору та інші державно-правові гарантії тут відсутні, хоча численні інші привілеї прописуються досить докладно. Якщо розглянути увесь комплекс прав, описаних в привілеях для не-поляків протягом усього попереднього існування Польщі, Литви та інших їхніх союзних земель, то їх можна віднести до декількох груп: сфери набуття права власності, збереження дворянських титулів, організації самоврядування та самоуправління, участі в управлінні державою, використання власної правової системи, підприємницької діяльності (торгівлі) та зрештою – свободи віросповідання. При аналізі тексту Акта Люблінської унії не важко помітити, що питання участі в управлінні державою зазначаються у пп. 4, 8, 10 та 16; збереження дворянських титулів та самоврядування – п. 9 (2 частина); підприємницька діяльність – п. 13; право власності та володіння – у пп. 14, 18 та 19; право обіймання посад – у п. 17; реституція власності – у п. 19¹². Шляхом виключення не складно побачити, що усі інші об'єкти прав та привілеїв крім свободи віросповідання у тексті Акта Люблінської унії описані окремо та дуже докладно. Для визначення ж останньої тут застосовується та ж сама законодавча техніка, що й у Краківському трактаті.

У п. 7 зазначається: «...A przy koronacji nowego krola maja być przez krola koronowanego przysiężone i zaraz konfirmowane ... na wieczne czasy prawa, przywileje i wolności poddanych wszystkich obojga narodow i państw tak złączonych...»¹³ – А при коронації нового короля мають бути клятвено обіцяними та підтвердженими ... на вічні часи права, привілеї та вольності усіх підданих обох народів та держав (переклад авторський). Додатково теза збереження усіх привілеїв фіксується й у п. 9: «... Jego Krolewska Mość prawa, przywileje, tak wszem ziemiom i narodom, tak Korony polskiej, jako i Wielgiego Księstwa litewskiego, i ziemiom do nich należącym, ... od wszech przodkow Jego Krolewski Mości i od Jego Krolewski Mości samego z dawnych czasow ... wszem wobec i każdemu z osobna jakimkolwiek sposobem nadane, ... całe i nieporuszone zachował...» – Його Королівська Величність права та привілеї усім землям та народам як Корони Польської, так і ВКЛ та землям, що до них включені, ... усіма предками Його та самим Його Королівською Величністю з давніх часів ... щодо усіх та кожного особисто будь-яким способом надані, ... у повному обсязі непорушно зберігає...». Отже, ці пункти Акта Люблінської унії, крім інших, вже зазначених в інших пунктах привілеїв, мають на увазі саме свободу віросповідання, хоча це й не

було прописано там прямо. Привілеї свободи віросповідання, які надавалися більшості християнських конфесій (православним, протестантам, вірменським монофізітам) та іншим монотеїстичним релігіям (ісламу та різним гілкам юдаїзму) як у юридичній практиці Королівства Польського, так і у ВКЛ було дуже багато і, виходячи із формулювання п. 7 та п. 9, вони мусять бути включені до його змісту.

В умовах активних релігійної полеміки XVI ст. по всій Європі дуже важливе питання при об'єднанні в одне державне утворення настільки багаторелігійних суспільств та громад на зазначених землях не могло відбуватися без урахування релігійного фактору. Причому, на нашу думку, таке складне, суперечливе та дискусійне об'єднання, яким була РП, без гарантування та забезпечення свободи віросповідання взагалі відбутися не могло. Отже, текст п. 7 та п. 9 і став такою декларативною забезпечувальною нормою, бланкетною за своєю юридичною природою. Її розпливчатий зміст створював майбутні можливості для уточнення, які, скоріше за все, прелати різних конфесій сподівалися використати для зміцнення статусів своїх церков, а світські місцеві правителі планували використовувати за вже існуючою моделлю герцогства Пруссії.

Подальша ситуація підтверджує зазначене тлумачення цих пунктів Люблінської унії як таких, що містять у собі латентне гарантування свободи віросповідання. Наприклад, майбутній Владислав IV, запрошуючи депутатів на елекційний сейм, запевняє їх, що у випадку вибору його королем він готовий «...все зробити для свободи релігій в республіці...»¹⁴.

Підсумовуючи проведений аналіз правових актів, що регламентували утворення РП та включення до її складу окремих суб'єктів федерації, можемо зазначити, що:

– усі суб'єкти федерації РП відрізнялися від основної частини (Королівства Польського) релігіями масового сповідання їх населення. Отже, свобода віросповідання була обов'язковим пунктом *conditio sine qua non* при обговоренні умов приєднання;

– у кожному із договорів приєднання суб'єктів гарантується свобода віросповідання їхнього населення, але, залежно від обставин та політично-правової кон'юнктури, вона може бути прописана прямим текстом (як у Привілеї Сигізмунда Августа Лівонії та *Pacta Subiectionis*) чи приховуватися у бланкетних загальних формулюваннях (як у Краківському трактаті та Акті Люблінської унії);

– тільки гарантування свободи віросповідання пересічному населенню та владній верхівці територій, що приєднувалися до РП, з боку польських владних кіл створило можливість такого швидкого та достатньо мирного об'єднання Королівства Польського, Великого князівства Литовського, герцогства Пруського та герцогства Курляндії та Семигалії в одну державу.

¹ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://historia.org.pl/2009/10/27/traktat-krakowski-8-kwietnia-1525-r/>

² Очерки истории Восточной Пруссии / Г.В. Кретинин, В.Н. Брюшинкин, В.И. Гальцов, и др. – Калининград: ФГУИПП «Янтарный сказ», 2002. – 531 с. – С. 115.

³ *Nowakowska N.* King Sigismund of Poland and Martin Luther: the Reformation before Confessionalization. – Oxford, 2018. – 278 p. – P. 119.

⁴ *Nowakowska N.* *ibid.* P. 119–125.

⁵ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lib39.ru/kray/history/duchy_of_prussia.php

⁶ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://historia.org.pl/2009/10/27/traktat-krakowski-8-kwietnia-1525-r/>

⁷ История Пруссии / пер. В. Модестов. – СПб.: В типографии военно-учебных заведений, 1847. – 320 с. – С. 54.

⁸ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Livonia/XVI/1560-1570/Dok_prisoed_liv_k_porse/text.phtml?id=11871

⁹ *Толчев И.А.* Отражение взглядов Ивана Грозного на власть в социально-политической практике Московского государства 40-80-х гг. XVI в. : автореф. дисс. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.02 / И.А. Толчев. – Оренбург 2010. – С. 10–16.

¹⁰ *Бессуднов Д.А.* Балтийская политика Польши и Литвы в середине XVI века. дисс. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.03 / Д.А. Бессуднов. – СПб., 2018. – 232 с. – С. 67–81.

¹¹ *Ланно И.И.* Великое княжество Литовское за время от заключения Люблинской унии до смерти Стефана Батория (1569–1586) / И.И. Ланно. – СПб.: Тип. И.Н. Скороходова, 1901. – Т. 1. – 776 с. – С. 8–85.

¹² [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.archiwa.gov.pl/files/Unia_Lubelska.pdf

¹³ Там само.

¹⁴ *Dziegielewska J.* O tolerancje dla zdominowanych. Polityka wyznaniowa RP w latach panowania Wladyslawa IV. – Warszawa: Panswowe Wydawnictwo Naukowe, 1986. – 228 s. – S. 16.

Резюме

Цвєткова Ю.В. Правове забезпечення свободи віросповідання як чинник утворення І Речі Посполитої.

Аналізуються умови договорів приєднання герцогств Пруссії, Курляндії та Семигалії, Великого Князівства Литовського, що забезпечують свободу віросповідання на їх території у складі І Речі Посполитої.

Ключові слова: свобода віросповідання, І Річ Посполита, Краківський трактат, *Pacta Subiectionis*, Акт Люблінської унії.

Резюме

Цветкова Ю.В. Правовое обеспечение свободы вероисповедания как фактор создания I Речи Посполитой.

Анализируются условия договоров присоединения герцогств Пруссии, Курляндии и Семигалии, Великого Княжества Литовского, которые обеспечивают свободу вероисповедания на их территории в составе I Речи Посполитой.

Ключевые слова: свобода вероисповедания, I Речь Посполитая, Краковский трактат, Pacta Subiectionis, Акт Люблинской унии.

Summary

Tsvietkova Y. The legal regulation of the Freedom of Faith as a I Rzechpospolita establishing factor.

The terms of treaties for joining Prussia, Courland and Semigallia Duchies and the Grand Duchy of Lithuania to I Rzechpospolita guarantying freedom of faith are analyzed.

Key words: freedom of faith, I Rzechpospolita, Treaty of Krakow, Pacta Subiectionis, Union of Lublin Act.

УДК 340.1

І.М. ШАРКОВА

Ірина Миколаївна Шаркова, кандидат юридичних наук, доцент, доцент Міжнародного науково-технічного університету імені академіка Юрія Бугая

ТИПОЛОГІЯ УРАЗЛИВИХ ГРУП НАСЕЛЕННЯ: ІСТОРИКО-ПРАВОВА РЕКОНСТРУКЦІЯ

Уразливі групи (*vulnerable groups*) – це особи та їх об'єднання, що з різних причин обмежені в реалізації фундаментальних прав і свобод людини та громадянина і тому потребують допомоги для задоволення своїх основних фізіологічних та соціальних потреб, а також реалізації прав та інтересів як майнового, так і особистого немайнового характеру¹.

Серед вітчизняних авторів робіт, присвячених проблемам правового захисту уразливих осіб та опублікованих останнім часом, можна назвати: Юрія Белоусова, Злату Швець, Віктора Семенюка, Віктора Чупрунова, Сергія Швеця². Заслужують на увагу наукові статті зарубіжних авторів – Олександри Тіммер (Alexandra Timmer) та Люрд Періоні (Lourdes Peroni)³, а також системне дослідження Юссефа Аль Тамімі (Yussef Al Tamimi)⁴. Однак наразі явно бракує робіт зі з'ясування правової сутності поняття уразливих осіб і, головне, загальної їх типології, яка покликана забезпечити надійну кваліфікацію цих осіб.

Тому **метою** даної статті є ретроспективний аналіз основних термінів та понять щодо уразливих осіб для обґрунтування пропозицій стосовно історичної реконструкції їх типології.

Враховуючи те, що під уразливістю розуміється становище певної категорії осіб, для історичної реконструкції відповідної науково-правової терміносистеми доцільно обрати етимологію тих понять, у змісті яких міститься негативна оцінка певних людських якостей. Саме ці характеристики традиційно притаманні так званим знедоленим або відринутим особам.

Той факт, що сучасна правова доктрина захисту прав уразливих верств населення виростає на ґрунті переосмислення відповідних норм міжнародного права прав людини та прецедентного права Європейського Суду з прав людини, спонукає віддати перевагу саме відповідним англійським поняттям. Це пояснюється тим, що саме англійська мова нині є основним засобом не тільки транскордонного спілкування, а й міжнародної нормотворчості, судочинства та арбітражу. У якості основного інформаційного джерела обрано сайт *Online Etymology Dictionary*, який доповнюється іншими довідковими джерелами.

Уразливість як становище людини або групи людей. Одним із найбільш стародавніх англійських понять, що позначають уразливих осіб, є іменник *fool*, який у сучасному вживанні має декілька значень, еквівалентних українським «дурна особа, невіглас, дурень, йолоп, телепень, посміховисько, дудлик та вар'ят». З огляду на особливу значущість розумових характеристик особи в системі англійських цінностей, є всі підстави віднести це поняття до первісних серед усіх інших, якими вербалізуються уразливі особи. У зв'язку з цим варто звернути увагу на семантику та етимологію останнього наведеного українськомовного еквіваленту англійського *fool*. Так *вар'ят* або *вар'ят* як слово галицького діалекту означає «ненормальний, несамовитий, божевільний» і походить від польського *warjat*, що своєю чергою етимологічно пов'язане з латинським дієсловом *vario* «змінюю» і тому означає буквально «змінений, відмінний (від нормальної людини)»⁵.